

УДК 2-836(477)»1945-1954»

І. В. Шерстюк

ЗАКАРПАТСЬКА РЕФОРМАТСЬКА ЦЕРКВА У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

У статті аналізуються процеси, що відбувалися у середовищі реформатської церкви Закарпаття у повоєнний період. Визначено характер відносин між її керівниками та представниками радянської влади. Здійснено аналіз внутрішньої боротьби між лідерами окремих реформатських угруповань.

Ключові слова: реформати, законодавство про релігійні культу, церква, громада, протестанти, Рада у справах релігійних культур, євангелізація, реєстрація, об'єднавчі процеси, конфесія.

Реформатська церква досить поширена в нашій державі, хоча спільноти все ж невеликі. На жаль, та реформатська церква, яка раніше існувала і діяла в Україні, після Другої світової війни майже повністю зникла. Лише в містах Рівному і Степані (Рівненської області) залишилися дві маленькі громади вірних цієї церкви. Найбільша концентрація реформатів залишається на Закарпатті: тут налічується більше ніж 110 угорських реформатських громад та чотири громади української реформатської церкви: в містах Мукачеві, Ужгороді, Сваляві й у Вишково. Закарпатська реформатська церква на сьогодні займає третє місце за поширеністю в області після греко-католицької та православної церков. З огляду на це, особливу увагу дослідників привертають процеси, що відбувалися в повоєнний період у середовищі Реформатської церкви Закарпаття. Саме тоді вона втратила свої історичні позиції.

Насамперед дослідників цікавить характер її взаємин з радянською владою, а також стосунки з іншими протестантськими об'єднаннями. У контексті загальної історії протестантизму окремі аспекти державно-церковних відносин і міжконфесійної взаємодії за радянської доби повоєнного періоду розглядаються в працях П. Яроцького, А. Колодного, В. Любашенко, В. Єленського, О. Лешко. Як правило, це дослідження загального типу. Більш предметно повоєнну історію реформатської церкви Закарпаття розглядали В. Войналович, І. Саламаха та П. Бондарчук.

Метою цієї статті є спроби проаналізувати особливості налагодження міжконфесійної взаємодії Закарпатської реформатської церкви і Всесоюзної Ради Євангельських християн-баптистів, а також визначити характер відносин між лідерами реформатської церкви та представниками радянських органів влади після завершення Другої світової війни й приєднання Закарпаття до складу СРСР.

Як уже зазначалося, реформатство – одна з трьох основних форм кальвінізму. В українських землях воно було найбільш поширеним у Закарпатті, яке до

1945 року входило до складу Угорщини. Перші громади реформатів з'явилися в цьому регіоні ще у першій половині XVI століття. Після об'єднання Закарпаття з Радянською Україною всі зв'язки з Угорщиною, у тому числі й релігійні, були перервані. Проте формально реформатська церква Закарпаття входила до складу Генеральної Ради Угорської реформатської церкви з центром у Будапешті.

Такий зв'язок, а також той факт, що більшість послідовників цього віровчення були етнічними угорцями, зумовив трохи особливе ставлення радянської влади до реформатської церкви. Зокрема, вона єдина серед протестантських громад у повоєнний період уникла принизливої назви «секта» [3, с. 73].

Після створення у 1944 році Ради у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР на чолі з І. В. Полянським та формування апарату Уповноважених цієї Ради по областях радянське керівництво дало чітку вказівку на встановлення контролю за діяльністю всіх протестантських громад відповідно до законодавства про культу [2, с. 654].

У цей же період за ініціативи та під тиском радянської влади на території СРСР, зокрема України, активно проходили процеси об'єднання протестантських конфесій, наслідком яких стає утворення Спільки євангельських християн-баптистів на чолі з Всесоюзною Радою євангельських християн і баптистів (далі – ВР ЄХіБ). Таке утворення давало змогу радянському керівництву контролювати й маніпулювати їх духовними лідерами, розпалювати внутрішньоконфесійні суперечки. Приєднання до Спільки ЄХіБ та проходження державної реєстрації в органах місцевої влади давало релігійним громадам офіційну і фактично єдину можливість функціонувати надалі. Не винятком були й лідери реформатської церкви, які вбачали у співпраці з ВР ЄХіБ єдиний шлях для подальшого розвитку після розриву з Угорщиною.

Першим Уповноваженим Ради у справах релігійних культів (далі – РСРК) у Закарпатській області було призначено С. Ляміна-Агафонова, який одразу ж отримав інструкції від Уповноваженого у справах релігійних культів по УРСР П. Я. Вільхового щодо необхідності особливого нагляду за реформатською церквою та вивчення її діяльності. Особливо наголошувалося на тому факті, що частина віруючих під час окупації України була солдатами угорської армії [11, арк. 136].

Угорські реформати намагалися ще з початку 1930-их років поживити роботу церкви, що привело до створення цілої низки так званих організацій «Пробудження», які проводили широку євангелізацію. Найбільш поширеними з них були три: Євангельський союз (на чолі з Чіо Шандором), Бетарія (на чолі з письменником Сисої Бені) та Місія євангеліста (на чолі з Бейкефі Бені) [7, арк. 79].

На території Закарпаття організація «Пробудження» (пізніше – «Східні брати») з'явилася у 1930-их роках. Її головною метою було поширення реформізму серед населення [9, арк. 2]. Згодом вона змінила назву на «Дружнє коло», яке утворилося за зразком місій «пробудження» в Угорщині й було фактично філією зарубіжної роботи Угорської реформатської церкви. Його керівний склад уключав 14 пасторів, які поділялися на дві групи. Перша – це 6 пасторів, які становили особливо ортодоксальне ядро, друга – 8 пасторів, які підтримували більш поміркованого лідера Іштвана Дйорке. Організація мала характер ордену з чотирма ступенями посвяти: перше коло – «внутрішнє», що

об'єднувало лідерів реформатської церкви; друге внутрішнє коло, куди входили більш помірковані пастори; третє зовнішнє коло – куди входили пастори, які щойно розпочали роботу «пробудження»; четверте коло так званих «співчуваючих», котрі самі активну роботу не проводили. Кожен із пасторів «Дружнього кола» у своєму приході вів проповіді «пробудження», закликав до покаяння віруючих та створював на їх основі «Дружній гурток», що був фактично церквою в церкві. Головна мета такого пробудження – зробити всіх реформатів стійкими членами церкви, нездатними зрадити віру і тим самим зберегти церкву від розколу [7, арк. 81-83].

Загалом реформатську єпархію в Закарпатті утворили 3 сеньйорських управління – Ужгородське, Берегівське і Марамороське. Обов'язки єпископа тимчасово виконував Берегівський сеньйор Барі Дьюло Олександрович [9, арк. 5]. У серпні 1945 року правління реформатської церкви Закарпатської області на чолі з Барі Дьюло звернулося до місцевих органів влади із заявою про бажання співпраці. Проте на перешкоді став лист від «Дружнього кола» на ім'я Й. Сталіна, в якому йшлося про таке: «Ми отримали наказ від Бога на те, щоб Тебе з любов'ю, але серйозно попередити про наближення Божої кари, яка уразить нашу державу, якщо її вождь і народ не підкоряться Богу і назад не повернуться до нього... Наша держава під твоїм керівництвом перед цілим світом відкинула Бога. Наведемо декілька прикладів для доказу:

- 1) у школах заборонена молитва... та треба вчити, що Бога нема...;
- 2) висміювання Бога цілком дозволено, проповідування Божого слова дуже обмежене...» [9, арк. 12].

Звичайно, реакція з боку влади не змусила себе чекати і «пробуджених» прирівняли до «націоналістів», яким не можна довіряти.

Станом на 1947 рік реформатська церква на Закарпатті перебувала в стані повного «бродіння» та занепаду. Зокрема, була спроба групи «пробуджених» пасторів захопити владу. Це супроводжувалося боротьбою з деканами, керівниками церковних районів, які не хотіли сприяти обранню «пробудженого» єпископа Дйорке Іштвана. Він пройшов вибори, але отримав відмову від Уповноваженого у справах релігійних культів, який ініціював питання призначення старшим над церквою Барі Дьюло. З'явилися і прибічники ще одного лідера – Генчі Бейли. Як наслідок сформувалося три табори суперників.

Утручання Уповноваженого РСРК у Закарпатській області, посаду якого з листопада 1947 року обіймав О. Роспутько, зберегло владу за Барі Дьюлою, хоча він у публічних циркулярах зрікався влади і звинувачував Уповноваженого у примушуванні до виконання обов'язків [7, арк. 84].

Організація пробуджених пасторів, провела нову атаку і хотіла утримати вплив. Але знову ж таки через утручання О. Роспутька діяльність «кола» була заборонена. Внаслідок цього 85 приходів реформатської церкви поділилися: 30 приходів співчували «Дружньому колу», 20 – підтримували Генчі Бейла, решта – або схилилися до кандидатури Барі Дьюли, або загалом нікого не підтримували. На початок 1948 року реформати в Закарпатській області мали 91 церкву, 76 пасторів та близько 40 тис. віруючих.

До цього треба додати, що ні в 1945 році, ні в 1946 році реформатська церква не була офіційно зареєстрована. Тобто фактично реформати знаходились на межі зникнення. Такими обставинами був стурбований Голова Генеральної Ради

Угорської реформатської церкви Ласло Равас, авторитет якого був досить значним.

На початку 1947 року Л. Равас відправляє через свого товариша доктора Ньюмена в Америці листа до Союзу Євангельських християн-баптистів у СРСР з проханням допомогти реформатам Закарпатської області, які залишилися без керуючого центру. Така позиція була не випадковою, оскільки саме в цей час в Угорщині здійснювалося співробітництво між Союзом баптистів Угорщини і Генеральною Радою угорської реформатської церкви: проводився обмін проповідниками, літературою, а також матеріальне співробітництво. Від обох церков був обраний єдиний представник – Вашаді Бейла, який виїхав до Америки та репрезентував ці церкви.

Після звернення Ласло Раваса, єпископа і центрального голови Генеральної Ради реформатської церкви Угорщини про бажаність об'єднання Закарпатської Угорської реформатської церкви з ВР ЄХБ був даний дозвіл на проведення такої наради 8 липня 1947 року в селі Батєєво [7, арк. 64-65]. У Закарпаття було направлено члена ВР ЄХБ І. Іванова.

Слід зазначити, що серед реформатських священиків не було єдності: група з Ж. Шимоном виступала за об'єднання; група на чолі з Барі Дьюлою була противником угоди. Врешті успішному завершенню переговорів сприяла позиція А. Генчі, який переконав більшість пасторів підписати угоду з ВР ЄХБ про співпрацю. І. Іванов повів себе досить обережно. У розмові з представником «Дружнього кола» він закликав їх до об'єднання з Барі Дьюлою як основної умови співпраці з ВР ЄХБ та подальшої реєстрації.

На Закарпатті І. Іванов перебував з 2 червня до 17 липня 1947 року. Переговори проходили нелегко. І. Іванов приїхав уже з проектом об'єднання, складеним у Москві. 27 червня 1947 року в місті Береговому на нараді деканів І. Іванов пояснив, що ВР ЄХБ могла б надати більш суттєву підтримку в юридичних питаннях, коли б реформатська церква знаходилася під її юрисдикцією. Барі Дьюла не бажав такого зближення і заявив, що лист Л. Раваса ні до чого не зобов'язує [7, арк. 84]. Крім того, він наголосив, що реформатська церква не проти отримати допомогу з боку ВР ЄХБ, але, головним чином, юридичну, пов'язану з реєстрацією, відповідно до законів СРСР. І. Іванов у свою чергу наполягав на тому, що ВР ЄХБ могла б надати їм юридичну допомогу, але лише в тому випадку, якщо реформатська церква знаходилась би під юрисдикцією Центральної Ради у Москві. Фактично можна зробити висновок, що перед І. Івановим було поставлене завдання – приєднати реформатів до Союзу.

Частина присутніх спочатку хотіли надіслати лист Л. Равасу, в якому він дав би більш точних рекомендацій щодо форм співпраці та своє бачення ситуації. Але проти цього виступили Генчі Бейла та його однодумці, котрі зробили наголос на новому політичному становищі Закарпаття.

Після цього на ім'я Уповноваженого було надіслано листа з таким текстом: «Ми, підписані нижче пастори угорської реформатської церкви Закарпатської області, цією заявою заявляємо про свою готовність до співробітництва з євангельськими християнами-баптистами СРСР й повідомляємо про це Вищу Раду євангельських християн-баптистів через представника Ради брата Іванова Іллю Григоровича...».

І. Іванову теж було передано листа, в якому зазначалося: «...У зв'язку з отриманим листом від доктора Ласло Раваса, єпископи церкви і голови Генеральної Ради реформатської церкви Угорщини про бажаність об'єднання Закарпатської угорської реформатської церкви і ВРСХБ СРСР, ми, зі свого боку, з християнським братерським серцем вітаємо це і готові приступити до практичного проведення зазначеного співробітництва...» [7, арк. 65].

8 липня 1947 року відбулася нарада 60 пасторів реформатської церкви. Барі Дьюла ухилився від участі й передав свої повноваження деканам. Питання про співпрацю було вирішено позитивно. Обрано делегацію у складі шести чоловік для ведення переговорів, серед них декани Генчі Бейла та Іштван Ілліш (проте до складу делегації не включили жодного представника «Дружнього кола»). Остаточний протокол наради був підписаний 48 учасниками.

Фактично з цієї миті почалося попереднє співробітництво церков. Залишилось тільки зустрітися з делегацією у Москві та домовитися про співробітництво. До цього часу проект угоди, який привіз із собою до Закарпаття І. Іванов після переговорів із пасторами реформатської церкви, був трохи змінений.

11 липня 1948 року делегація зібралася в м. Берегові, де винесла подяку ВР ЄХБ за розуміння та підтримку. Це поклато початок реєстрації реформатських громад. Як уже зазначалося, І. Іванов ще до початку переговорів мав підготований проект майбутньої угоди. Але згодом до нього було внесено поправки. Остаточний варіант проекту мав такий вигляд:

- 1) ВР ЄХБ визнавалася як духовний центр, але до її складу мали входити представники реформатської церкви;
- 2) реформати визнавали адміністративну владу старшого пресвітера області та надавали можливість працівниками ВРСХБ перевіряти їх роботу;
- 3) реформати зберігали всі основи богослужіння, але повинні були надавати можливість читати проповіді і євангельським християнам;
- 4) управління приходами мало здійснюватися самими реформатами, всі пастори змінювалися за участі старшого декана та згідно з традиціями, але через наступну реєстрацією через старшого пресвітера ВР ЄХБ;
- 5) реформати мали свого старшого декана, який повинен був духовно підлягати тільки ВР ЄХБ, а адміністративно ще і старшому пресвітеру області;
- 6) усе духовне керівництво церквами Закарпаття і реформатською церквою здійснювалося членом ВР ЄХБ;
- 7) матеріальна підтримка з фондів ВР ЄХБ;
- 8) ніяких керівних настанов, крім як від ВР ЄХБ, реформатська церква Закарпатської області не повинна була приймати і не вважати себе підзвітною Генеральній Раді Угорської реформатської церкви в Будапешті;
- 9) ВР ЄХБ брала на себе юридичну і духовну відповідальність за проведення реєстрації церкви [7, арк. 86-87].

Після цього Уповноважений у справах релігійних культів по Закарпатській області надіслав повідомлення П. Вільховому в Київ про вдалі переговори І. Іванова з реформатами. Але через півроку переговорів між реформатами та євангельськими християнами-баптистами серед апарату Уповноважених по Україні було поширене (під грифом «секретно») повідомлення П. Вільхового, в якому говорилось: «Нас дуже занепокоїла поїздка члена ВРСХБ Іванова в Закарпаття, котрий свавільно повів роботу по об'єднанню реформатів з

євангельськими християнами-баптистами. А «фанатикам» підготування до об'єднання надало можливість збиратися, проводити наради, «з'їзди», «бурлакувати», а на «нарадах» вигадувати черговий наклеп на Радянську владу... Ось чому ми проти співдружності євангельських християн-баптистів з реформатами у Закарпатті.

...Не допускати ніякого «зближення» реформатів з євангельськими християнами-баптистами і як можна скоріше ліквідувати елементи «співдружності», особливо так званих «пробуджених» серед реформаторів з євангельськими християнами-баптистами...

Категорично заборонити євангелізацію, тобто проведення спеціальних богословських годин. Не допускати ніяких зібрань віруючих, крім зібрань для богослужіння або обрання керівництва... Провести повну націоналізацію церковного майна, тобто оформити договорами передавання всіх діючих молитовних будівель...

...Не реєструвати окремо «молитовні» будинки «братерських парафій», нехай відвідують парафію церкви. Неухильно продовжувати взятую лінію на поступове стиснення молитовних домів...» [9, арк. 10-15].

Офіційно державна реєстрація реформатської церкви розпочалася у 1948 році. 15 грудня 1948 року в Ужгороді відбулася нарада трьох реформатських деканів. Був обраний старший декан – найбільш лояльна до радянської влади людина – Генчі Бейла [4, арк. 111]. А реформатські священники, які входили до «Дружнього кола», були засуджені за «антидержавну діяльність». До 1953 року в Закарпатській області діяла 91 реформатська церква, з яких 63 було зареєстровано [5, арк. 13-14].

Головною перешкодою зміцненню позицій реформатської церкви у повоєнний період стали внутрішні суперечки, надмірне бажання її керівництва заручитися лояльністю влади та подекуди свідоме небажання окремих лідерів брати на себе відповідальність. Так, 2 березня 1949 року на ім'я Уповноваженого Міністерства у справах релігійних культур при облвиконкомі по Закарпатській області в Ужгороді надійшла заява від пастора Барі Дьюла, в якій він відмовлявся від посади обласного старшого реформатської церкви Закарпатської області, котру він прийняв тимчасово 6 травня 1947 року за бажанням уповноваженого С. Ляміна-Агафоновна. Свою відмову він мотивував тим, що наприкінці 1947 року в нього було два крововиливи в мозок, які зробили його морально і фізично нездатним до зайняття посади, яка пов'язана з численними завданнями та подорожами [8, арк. 9]. Проте можна припустити, що Барі Дьюла, зважаючи на наявність його численних противників у церковному середовищі, свідомо уникав такої посади.

Слід звернути увагу і на політичну заангажованість реформатського кліру, що на догоду владі підписував офіційні заяви на захист зовнішньополітичних планів СРСР. У червні 1950 року від імені декана реформатської церкви в Закарпатті Генчі Адальберта Федоровича на адресу Радянського комітету захисту миру в Москві було надіслано листа, в якому від імені реформатських священників та віруючих заявляв, що повністю приєднується до резолюції Стокгольмської сесії постійного комітету Всесвітнього конгресу прихильників миру про заборону атомної зброї й визнання військовим злочинцем того уряду, який першим застосує атомну зброю проти будь-якої країни. «Закарпатські реформатські віруючі піднімають свій голос за мир та всі сили віддають для захисту і збереження миру» [10, арк. 182].

Досить помітним було бажання лідерів реформатської церкви постійно доводити свою лояльність у ставленні до радянської влади. Підтвердженням готовності виконувати будь-які вказівки радянського керівництва може слугувати такий факт. 21 квітня 1954 року відбулася розмова П. Я. Вільхового з А. Генче щодо порядку проведення поховального обряду. В реформатів перша панахида проходила у дворі померлого, потім – на кладовищі, куди йшли зі священником, співаючи релігійні пісні.

П. Вільховий зазначив, що закон допускає загальне відправлення релігійних обрядів у молитовних приміщеннях, обряди можуть проводитися в будинку, а не в дворі й безпосередньо на кладовищі. А. Генче відразу ж почав проводити інструктаж щодо нового порядку поховального обряду зі священниками, хотів написати листа, щоб усім розіслати, але за порадою П. Вільхового Уповноважений О. Роспутько його відмовив і мотивував це тим, що подібні роз'яснення слід проводити дуже поступово, але й постійно. Прямої ж указівки змінювати обряд не було, це нібито сталося через нерозуміння мови і поганий переклад [6, арк. 154-155].

Насправді, незважаючи на проведення реєстрації та начебто специфічний статус реформатської церкви, політика радянської влади щодо неї мало чим відрізнялася від політики щодо інших протестантських громад. Зокрема, мало місце втручання в обрядову діяльність, контроль за дотриманням реєстрації та характером проповідницької діяльності. У 1950 році на ім'я П. Вільхового надійшла заява реформатського служителя культу Тирика Віктора Вікторовича, в якій він відмовлявся від посади і сану священника. Мотив відмови – «перехід на державну службу», а в дійсності причини для відмови виникли тоді, коли адміністратор реформатської церкви його звинуватив у тому, що він надто активно займається агітаційною діяльністю. Очевидно, В. Тирик уважав безцільним бути священником, коли йому не дозволяють проводити релігійну роботу окремо з дітьми й молоддю [10, арк. 194].

Таким чином, радянський режим відмовився від об'єднання реформатської церкви з ЄХБ. Уповноважений РСРК в УРСР П. Вільховий зазначав: «Процеси, що відбуваються у внутрішньому житті реформатської церкви, свідчать про те, що цю церкву необхідно тримати, так би мовити, під «скляним ковпаком», а не ховати за ширму євангельських християн-баптистів» [1, с. 153]. Певну роль тут відіграв і етнічний чинник, оскільки переважна більшість реформатів усе ж були угорцями та проживали компактними групами. Союз ЄХБ також не виявляв особливої активності у питаннях об'єднання, оскільки в його середовищі вистачало власної внутрішньоконфесійної боротьби.

Усе ж, через чотири роки після приєднання Закарпаття до Радянської України у складі СРСР реформатська церква після «чистки» була зареєстрована. Це було пов'язане як з великою кількістю реформатів, так і з тиском із-за кордону на радянський уряд у справі визнання церкви. Після реєстрації було легше виконувати головне завдання Ради у справі релігійних культів щодо інформування уряду про діяльність церкви й недопущення збільшення кількості віруючих та церковних парафій, що з успіхом і здійснювалось майже до 1990-их років.

Керівництво реформатської церкви Закарпаття досить помітно відчуло намагання чиновників не тільки втручатися, але й керувати її внутрішньоцерковним життям з єдиною метою: щоб церква та її діячі утримувались від антидержавних виступів.

Список використаної літератури

1. Бондарчук П. М. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. / П. М. Бондарчук // Український історичний журнал. – К.: Дієз-продукт, 2010. – №2. – С. 137-163.
2. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960 років: політологічний дискурс / В. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
3. Саламаха І. Реформатська церква Закарпаття в перші післявоєнні роки (1945-1948) / І. Саламаха // Історія релігій в Україні. Праці XI Міжнародної наукової конференції. – Львів: Логос, 2001. – Книга І. – С. 372-378.
4. Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління у м. Києві (далі ЦДАВОВУ). – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 93. – Арк. 111.
5. ЦДАВОВУ. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 149. – Арк. 13-14.
6. Там само. – Спр. 171. – Арк. 154-155.
7. Там само. – Спр. 34. – Арк. 64-65, 79-87.
8. Там само. – Спр. 51. – Арк. 9.
9. Там само. – Спр. 55. – Арк. 2, 5, 10-15, 12, 29.
10. Там само. – Спр. 85. – Арк. 182, 194.
11. Там само. – Оп. 3. – Спр. 49. – Арк. 136.

И. В. Шерстюк

ЗАКАРПАТСКАЯ РЕФОРМАТСКАЯ ЦЕРКОВЬ В ПЕРВЫЕ ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ

В статье анализируются процессы, которые происходили в среде реформатской церкви в Закарпатье в послевоенный период. Определяется характер взаимоотношений между ее руководством и представителями советской власти. Осуществлен анализ внутренней борьбы между лидерами отдельных реформатских направлений.

Ключевые слова: реформаты, законодательство о религиозных культах, церковь, община, протестанты, Совет по делам религиозных культов, евангелизация, регистрация, объединительные процессы, конфессия.

I. V. Sherstyuk

TRANSCARPATHIAN REFORMED CHURCH IN THE EARLY POSTWAR YEARS

The article examines the processes that took place in the environment of the Reformed Church of Transcarpathia in the postwar period. The nature of the relationship between its leaders and the Soviet authorities is determined. The analysis of the internal struggle between the leaders of some Reformed groups is made.

Keywords: Reformers, legislation on religious cults, the church, the community, the Protestants, the Council for Religious Affairs, evangelism, registration, unification processes, confession.

Надійшла до редакції 11 жовтня 2012 року